

De què parlem quan parlem de nacionalisme espanyol a Catalunya? Una aproximació sociològica (I)

Malgrat que el procés independentista ha captat l'atenció acadèmica, mediàtica i política, aquestes mateixes esferes han analitzat poc el nacionalisme espanyol català | Pensem.cat hi fa una ullada

Manifestació a Barcelona amb motiu del Dia de la Hispanitat, el 12 d'Octubre d'enguany. | Adrià Costa.

Aquest és un text dividit que s'ha publicat en tres parts per qüestions pràctiques. Podeu llegir cadascuna d'aquestes parts de manera autoconclusiva però es recomana llegir-ne totes tres per comprendre la totalitat de la discussió sobre l'estudi del nacionalisme espanyol

Si bé la darrera dècada a Catalunya ha estat marcada pel procés independentista, semblaria que també ho ha estat per la repuntada d'un nacionalisme espanyol cada cop més desvergonyit, del que se'n podria dir un nou espai social i polític d'espanyolisme. D'exemples, n'hi ha a cabassos: des del nou partit polític Ciutadans obtenint rèdit electoral de muntar una pantalla gegant al carrer per veure un partit de la selecció espanyola a la fotografia conjunta de Miquel Iceta, Xavier García Albiol, Dolors Montserrat i Josep Enric Millo, passant per la popularització de la invenció de "Tabàrnia", la commemoració de l'aniversari de l'atemptat a la Rambla de Barcelona amb reivindicacions monàrquiques i gran quantitat de fets similars.

Es proposa aquí **fer un repàs de la recerca que ha tractat o permet tractar aquest recent nacionalisme espanyol a Catalunya i de les línies de recerca potencialment explorables**. Es dividirà aquest text en una primera part que defineix els termes i la qüestió demogràfica, una segona part que explora els discursos del nacionalisme espanyol i una tercera que n'exposa les pràctiques i com s'entén tot plegat des de la història, tancant amb unes conclusions finals a mode de resum i comentari.

L'estudi del nacionalisme

Tractar l'*espanyolisme* acadèmicament implica sotmetre'l, com a objecte d'estudi, a una metodologia i un rigor científics. En funció de la perspectiva trobarem diferents esquemes de les etapes del procés de recerca (Valles, 1997, com a exemple de metodologia qualitativa), però a grans trets podem diferenciar entre un procés de construcció de l'objecte d'estudi i una corresponent validació empírica. Aquest primer procés implica realitzar una ruptura epistemològica amb els termes, en el sentit de Bourdieu (1994), concretar una definició concreta de què volem estudiar i elaborar un model d'anàlisi, en la majoria de casos, amb un conjunt d'hipòtesis a validar. D'aquest procés en depèn la qualitat de les dades i les anàlisis elaborades durant la validació empírica. Resulta d'extremada importància, així, comptar amb definicions exactes dels conceptes emprats. Amb tot això, però, trobem que l'estudi del nacionalisme -normalment, des de les Ciències Polítiques- pot arribar a ser tan difícil de concretar que han d'aparèixer periòdicament propostes teòriques i metodològiques per definir-lo operativament.

No és pas la intenció d'aquest text proposar-ne una definició concreta però sí que es voldria introduir breument els termes que es tractaran. El nacionalisme pot ser definit com una doctrina política sobre l'organització de l'autoritat política (Birch, 1989), la persecució d'un conjunt de drets pels membres autodefinits d'una nació (Barrington, 1997), un principi polític que sosté que la unitat nacional i la política haurien de ser congruents (Gellner, 1983), una identificació grupal definida en referència a una àrea geogràfica vinculada a alguna mena d'autogovern (Hogan, 2009) o una ideologia que recull propostes heterogènies sobre la nació, com ho són l'ecologisme i el feminisme sobre les seves respectives qüestions (Freedon, 1998). Si bé totes aquestes definicions semblen apropiadament objectives, caldrà distingir, a més, entre criteris externs i interns de definició. Dit d'una altra manera, **podem aproximar-nos al concepte de nacionalisme tant des d'una definició externa** -nosaltres, com a recercadors, decidim què entenem per nacionalisme- **com des d'una definició interna** -nosaltres, com a recercadors, prenem nota de com entenen uns actors concrets el nacionalisme-.

Dit això, si bé són diversos els termes emprats en referència a aquest nou espanyolisme a Catalunya -*unionisme, constitucionalisme, hispanisme, identitat espanyola, patriotisme constitucional* o, fins i tot, *sobiranism espanyol*-, s'opta aquí per englobar aquests conceptes sota el terme paraigües de "nacionalisme espanyol" vinculat a la idea de "nació espanyola" i, al final del text, es valorarà si l'ús d'aquest terme ha reeixit. Val a dir que aquesta no pretén ser una mostra exhaustiva d'estudis previs, és possible que se n'hagin obviat alguns i centrat l'atenció en d'altres; però és, com a mínim, una mostra que convida a explorar més a fons la temàtica. A

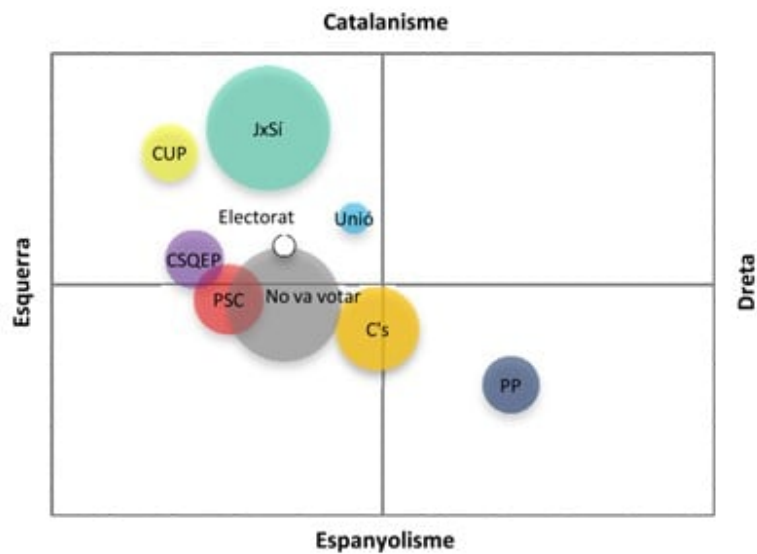
continuació, es farà una distinció entre una aproximació acadèmica més empírica i una altra aproximació acadèmica més històrica; definint la primera com la que segueix un esquema metodològic semblant al que hem exposat i la segona com la que, si bé no podem catalogar estrictament de científica, sí manté uns estàndards de rigor.

Anàlisi empírica del nacionalisme espanyol: la qüestió demogràfica

El nacionalisme, com a fenomen humà, és un objecte d'estudi exclusiu del que podríem anomenar Ciències Socials, tot tenint en compte les possibilitats d'interdisciplinarietat de la recerca. De la multitud de maneres que podrien classificar-se els estudis sobre nacionalisme, s'ha optat aquí per fer-ho en base a la definició de tres grans àmbits de recerca: perfils i xarxes, discursos i opinions, i accions i pràctiques. Començant per aquest primer àmbit, **qualsevol persona que pretengui conèixer la realitat sociodemogràfica de Catalunya haurà, en primer lloc, de tenir presents els moviments migratoris que ha viscut el territori des de principis del segle XX fins a dia d'avui**, especialment de població provinent de la resta l'Estat espanyol -exposat, a mode d'introducció, a la tesi doctoral de José María Hierro (2012)-. Sabut això, una de les maneres més senzilles i accessibles de conèixer quina població es vincula més amb el nou espanyolisme és analitzant el vot, donat que les simpaties partidistes "apunten a un paper destacat dels partits en la transmissió, amplificació i canalització política de les identitats" (Medina, Luque i Rifà, 2009). A Catalunya, a l'eix dreta-esquerra fàcilment present a qualsevol estudi sobre vot i ideologia política, s'acostuma a considerar un segon eix de classificació (Capdevila, 2018), que se'n diu "nacionalista" i situa a un extrem "catalanisme" i a un altre "espanyolisme" (també es pot preguntar en una escala del 0 al 10 tant d'un com de l'altre). Això pot aplicar-se tant als individus com als partits polítics, tot tenint en compte que la complexitat d'idees, actors i accions que caracteritza la vida política dels partits sovint no pot reduir-se a simples etiquetes o adjectius de caràcter general.

Es pot recórrer fàcilment a les dades del Centre d'Estudis d'Opinió (CEO) de la Generalitat de Catalunya i als seus propis estudis com a fonts d'informació de caire estadístic. Passant a comentar algunes de les seves dades (Capdevila, 2018) -sense sotmetre-les aquí a una anàlisi estadística-, tenim que, **en els grups parlamentaris catalans que concentren més vot d'identificació espanyolista, el 45,1% de votants de Ciutadans (C's), el 48,4% dels del Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC) i el 79,4% del Partit Popular Català (PPC) són nascuts fora de Catalunya**. Pel que fa als pares, són tots dos nascuts a fora de Catalunya en un 77,5% dels votants de C's, 72,3% dels del PSC i 88,3% del PPC (Capdevila, 2018). Semblaria, doncs, que el vot d'aquests partits és un vot molt vinculat a la immigració espanyola a Catalunya. A més, al ser preguntats sobre llengua pròpia, **un 77,8% dels votants de C's, un 78,6% dels del PSC i un 92,7% del PPC consideren el castellà la seva llengua**, mentre que pel que fa la llengua parlada a casa durant la infància, els percentatges respectius passen a ser un 87,3%, un 86,9% i un 89,6% de castellà. Semblaria, també, que és un vot força castellanoparlant.

Passant a comentar altres dades, pel que fa al nivell d'estudis, **C's, PSC i PPC són també els partits amb més votant amb màxim d'estudis primaris**, un 48,2%, un 50% i un 76,3% respectivament (Capdevila, 2018). Sobre l'interès declarat per la política, un 57,3% de C's, un 55,7% del PSC i un 81,2% del PPC declaren ser poc o gents interessats, de nou marcadament més que la resta de partits. Aquestes qüestions podrien explicar-se parcialment a través del factor de l'edat, però mentre que el PPC té un 70,4% del vot amb més de 64 anys, el vot de C's té una distribució d'edat força semblant a la de Junts per Catalunya (Capdevila, 2018). De fet, d'acord amb l'estudi de Medina, Luque i Rifà (2009, p. 81), s'apreciava llavors "una tendència clara de les persones més joves (entre 18 i 24 anys) i dels que no tenen estudis a considerar-se únicament espanyols, en comparació a la resta de grups identitaris". Per això caldria aquí, especialment, una anàlisi estadística a fons que esclarís l'existència de relacions significatives entre variables com el nivell d'estudis i l'edat. Pel que fa al canal de televisió al qual veuen els informatius, **només un 7,5% de C's i un 17,4% del PSC -un 0% del PPC- ho fan a canals catalans (això és, TV3, Canal 3/24, 8TV i Canal 33)**, quan el percentatge pel total d'enquestades és del 52,3% (Capdevila, 2018).

Posicionaments de l'electorat en les eleccions al Parlament de Catalunya de 2015 d'acord amb l'eix ideològic esquerra-dreta i l'eix identitari català-espanyol. La grandària dels cercles representa el pes electoral relatiu de cada partit en base al percentatge de vot sobre el cens electoral. Extret de: Medina, 2015:9.

Així, nivell d'estudis, interès per la política, edat i televisió són variables a tenir en compte, també.

Malgrat això pugui semblar prou evidència estadística de certes tendències, cal tenir cura a nivell metodològic de no confondre una realitat estadística amb la realitat social i de tenir present que la manera de definir preguntes i respostes a una enquesta i d'analitzar-les condiona la informació que se'n pot extreure. El CEO ha realitzat dos estudis d'aquesta mena, el previ amb dades de les eleccions del 2015 (Capdevila, 2016). Seria interessant, doncs, que és realitzés una anàlisi longitudinal en base a pròximes edicions i observar l'evolució del vot. De fet, tenint en compte dades d'altres estudis anteriors, **ja s'observen fets interessants, com l'afirmació -sense poder establir-ne cap relació de causalitat concreta- que les variables de llengua i simpatia de partit són les que presenten un impacte més elevat sobre les possibilitats de considerar-se d'algun grup de pertinença nacional, d'espanyola o catalana** (Medina, Luque i Rufià, 2009).

Seguint amb aquestes dades de l'Institut de Ciències Polítiques i Socials, a les successives enquestes que s'han fet tractant la identitat a Catalunya, **el grup dels que se senten únicament espanyols o més espanyols que catalans és minoritari, formant junts un 20% de la població el 2000 i un 10,7% el 2008** (Medina, Luque i Rifà, 2009). Aquest conjunt de la població catalana es caracteritza, segons dades del mateix estudi, per la tendència majoritària que ambdós pares hagin nascut fora de Catalunya, ús predominant del castellà, menys proporció de persones que es consideren molt properes a Catalunya, sobrerrepresentació dels que opten per Catalunya com a regió d'Espanya i tendència majoritària a considerar les eleccions generals d'Espanya com les més importants. Malgrat conformar un grup estadísticament petit, aquest és un grup amb un perfil sociodemogràfic similar al votant de C's de les darreres eleccions. **Una línia de recerca a explorar és la de si part d'aquest grup d'identitat espanyola es manté ocult sota la identitat mixta catalana-espanyola** que sembla promoure C's amb el seu "cor tribandera" o si realment existeix una identitat mixta qualitativament diferent de les més catalana o espanyola.

El cor 'tribandera' de Ciutadans, tot un símbol . Foto: Adrià Costa.

Una qüestió també interessant d'explorar és la de **l'abstenció, un fenomen que sembla vinculat, en certa manera, a l'espanyolisme** a través de l'interès declarat per la política. D'acord amb l'estudi de Medina (2015) de les eleccions al Parlament de Catalunya de 2015, el grup dels que se senten únicament espanyols tendeix a abstenir-se en un 40,4%, percentatge que només baixa fins al 32,3% entre els que se senten tant espanyols com catalans. Curiosament, els que se senten més espanyols que catalans presenten una menor abstenció, amb un 24,1%, però encara major dels que se senten catalans o més catalans que espanyols. A falta d'una validació estadística, aquesta aparent poca vinculació amb la política catalana podria ser conseqüència de l'esmentada "distància" respecte a Catalunya. En tot cas, aquesta qüestió mereixeria d'un estudi en profunditat.

Més enllà del vot, trobem estudis sociològics sobre llengua i símbols com la tesi d'Enric Saurí Saula (2015) o els articles de Marta Rovira i Martínez (2008). La tesi de Saurí (2015) tracta, amb una metodologia qualitativa, les incorporacions lingüístiques dels immigrants dels anys cinquanta i seixanta i dels seus fills. Defensa que **hi ha una qüestió d'estatus en el cas dels entrevistats amb més distanciament amb el català, la seva posició a estrats socioeconòmics baixos els col·loca en espais socials "homolingües" com ho són barris a on només s'empra el castellà i feines a on el català és residual**. En aquest tipus de trajectòries, el català no hi apareix com a una necessitat objectiva i es configura un univers simbòlic en base a una comunitat cultural concreta i una comunitat nacional espanyola de fons (Saurí, 2015). El reforçament de la diferència, segons la tesi, en barris de majoria immigrada, perpetua la percepció de la llengua i d'allò català com a quelcom únicament representatiu dels catalans autòctons.

Sense entrar a valorar-ne el gruix quantitatiu d'aquest grup, és interessant el fet que l'autor (Saurí, 2015) observa que aquesta situació de barri també es dona entre els individus més joves nascuts a Catalunya, fills de la immigració espanyola. Hierro (2012, p. 144), a una tesi de caire diferent, també troba estadísticament que **una composició de barri immigrant té un efecte**

negatiu sobre la probabilitat d'un individu d'auto-identificar-se com a més català que espanyol; fins i tot absorbint l'efecte de la família d'origen, que perd significació. D'acord amb el que s'afirma a la següent cita de Saurí, existirian certes continuïtats entre la posició social de les diverses onades migratòries del segle XX i part dels seus descendents ja nascuts i socialitzats a Catalunya:

«La seva relació amb la llengua catalana [la de les persones d'origen migrant del model d'alt distanciament lingüístic] és d'estranyament en la mesura que no tenen competència lingüística suficient i perquè no senten la necessitat de tenir-la. Senten que el català no és la seva llengua, i viuen com una amenaça tots els intents de promoure el català com a llengua normal en tots els àmbits de la societat, perquè de fet és una amenaça a la seva posició de monolingües. [...] Mentre el català no penetri excessivament en el seu entorn social, poden sentir-se com a casa mantenint la cultura espanyola com a únic referent» (Saurí, 2015, p. 505)

Saurí (2015) identifica, així, l'existència d'individus que, de manera militant, aposten pel castellà en tant que marcadors d'una identitat nacional espanyola, un grup que no necessàriament prové d'estrats socioeconòmics baixos -fet que ja s'ha pogut observar al Parlament de Catalunya-. Val a dir, però, que a la tesi (Saurí, 2015, p. 494) es defineixen fins a cinc models diferents de perfils lingüístics envers el català, tot tenint en compte variables com la trajectòria vital i laboral, l'entorn familiar i el context social i institucional. Vinculant això amb les articles de Rovira (2008), un estudi quantitatiu fet a joves permetia definir tres perfils d'identificació simbòlica: un de monolingües castellans que s'identifiquen majoritàriament amb la bandera d'Espanya, un de bilingües que s'identifiquen majoritàriament amb la senyera, i un altre monolingüe català que ho fa amb la senyera i l'estelada. L'autora també vincula la determinació d'uns perfils més espanyolistes amb les condicions socials que es donen a barris catalans que han esdevingut monolingües en castellà. Coincidint amb la tònica general de la resta de la literatura, s'afirma que **la llengua familiar és estadísticament la variable més influent sobre aquesta identificació simbòlica** (Rovira i Solà, 2008), tot i que aquesta, la llengua de l'entorn dels amics i el lloc de naixement només expliquen el 42,2% de la variabilitat de la mostra.

Si bé les dades exposades fins ara semblarien apuntar a la vinculació de la política catalana a factors considerats ètnics, d'origen i llengua, el recent informe de Vergés-Gifra, Serrano i Serra (2019) exposa que **d'haver-hi un biaix etnicista, aquest es dona principalment en els partits considerats unionistes, marcadament més homogenis que els considerats independentistes**. Com a exemple d'això, mostren dades del Baròmetre d'Opinió Pública del CEO en un parell de gràfics sobre llengua i posició respecte a la independència, En el primer, s'hi troba

que si bé només pel 13,8% de l'unionisme (PPC, PSC, C's i En Comú Podem) la llengua habitual és el català, de manera similar només pel 13,67% de l'independentisme (Esquerra Republicana de Catalunya, Candidatura d'Unitat Popular i Junts per Catalunya) la llengua habitual és el castellà (Vergés-Gifra et al., 2019). En el segon, però, sobre la primera llengua dels enquestats, el català es redueix al 9,53% de l'unionisme i el castellà puja fins al 34,57% de l'independentisme; les dades indiquen que l'independentisme captaria més gent de famílies castellanoparlants que no pas l'unionisme de famílies catalanoparlants. A més, Vergés-Gifra et al. (2019) afirmen que **l'evidència mostra que el vot independentista arriba a ser molt més transversal socialment i territorialment que l'unionisme**, el qual es concentra a àrees concretes com a la segona corona metropolitana de Barcelona.

Si bé sembla que no existeix recerca específica sobre partits com Ciutadans, sí que trobem anàlisis periodístiques interessants com la de ElCrític.cat. C's assoleix el 2017 a Catalunya el vot del 25% de l'electorat com a partit radicalment antiindependentista amb certa indefinició ideològica més enllà d'aquesta (Guinjoan i Rodon, 2018). Malgrat que el 78% dels seus votants es consideren "tan catalans com espanyols", s'hi exposa, i la seva defensa escarrassada del "bilingüisme", és el partit amb més homogeneïtat lingüística a favor del castellà. Curiosament, però, **C's va obtenir vot tant a les perifèries de zones urbanes, zones socioeconòmicament dèbils, com a zones benestants**; per exemple, al districte de Sarrià-Sant Gervasi de Barcelona (Guinjoan i Rodon, 2018). Aquesta darrera dada apuntaria a **un altre fet que mereix atenció acadèmica i és la vinculació de la burgesia catalana i famílies afines amb el nacionalisme espanyol**.

Aquesta qüestió és possiblement menys evident a través del vot que la resta i és per això que requeriria d'una metodologia més qualitativa, com podria ser un estudi de xarxes socials o l'elaboració de sociogrames. Aquest tipus de plantejaments són els que han permès a autors, fora de l'àmbit estrictament acadèmic, com Roger Vinton i Jordi Borràs i Abelló establir vincles entre cognoms de les famílies amb més patrimoni de Catalunya (2017), per una banda, i vincles entre entitats unionistes i ultradretanes a Catalunya (2016), per una altra, respectivament. Com a exemple de cognoms ben singulars, entre els fundadors de l'associació Ciutadans de Catalunya, precursora del partit polític pràcticament homònim, trobem alguns com Francesc de Carreras i Serra, Albert Boadella i Oncins i Xavier Pericay i Hosta. També tenim el fundador de l'entitat qualificada d'ultradetra Somatemp (Borràs, 2016), Josep Ramon Bosch i Codina, que és un empresari de la vila de Santpedor al Bages; i entre els fundadors de Societat Civil Catalana, trobem d'altres com Joaquim Coll i Amargós i Mariano Ganduxer Floriach.

Amb això se'ns obren dues possibles línies de recerca. Per una banda, a l'estil de Vinton (2017), conèixer els vincles de famílies catalanes amb les esferes de poder de l'Estat espanyol, alguns originaris del franquisme i règims anteriors, per explicar la seva relació amb el nacionalisme espanyol, que no té perquè ser explícit i pot manifestar-se en forma de suports, inversions, contactes i similars. Es tracta de cognoms segurament familiars per a alguns lectors com ho són Godó, Samaranch, Salisachs, Vidal-Quadras, Puig, Lara, Ferrer-Salat, Raventós i Balañá, entre d'altres. Per una altra banda, a l'estil de Borràs (2016), conèixer qui hi ha darrere de les principals entitats unionistes del país i com es relacionen entre elles. Es tracta d'entitats, més o menys conegudes pel públic, com ho són les ja esmentades Convivència Cívica Catalana (fundada el 1998), Moviment Cívic d'Espanya i Catalans (del 2012), Federalistes d'Esquerres (2013), Assemblea per una Escola Bilingüe a Catalunya (del 2014) i la més recent S'ha acabat! (2018), d'estudiants. Societat Civil Catalana, com a exemple, és una associació petita però amb capacitat de mobilització contra del moviment independentista, sembla que podria haver estat formada per interessos de l'Estat espanyol o de part de l'empresariat (Borràs, 2016). La idea, doncs, seria poder explicar a través xarxes socials què és el que podria vincular un fill d'un empresari català amb un patrimoni familiar milionari amb un militant de la Falange Española de Barcelona, nascut fora de Catalunya.

En definitiva, a mode de resum, **per conèixer qui forma part del nacionalisme espanyol i com**

s'explica demogràficament cal recórrer a estudis de perfils i xarxes socials; ja sigui una tipologia estadística elaborada amb una anàlisi de correspondències múltiples o una recerca etnogràfica centrada en un cas concret, d'entre moltes altres possibles aproximacions. Val a dir que, malgrat reconèixer l'exposada i obvia relació entre variables com llengua, origen familiar, identificació nacional subjectiva i tendència de vot, l'informe de Vergés-Girfra et al. (2019) rebutja donar suport a la tesi de l'existència a Catalunya de dos grups culturals o dues comunitats etnolingüístiques -de nou ens trobaríem aquí amb la problemàtica de definir termes com "ètnia"-. El que seria força interessant, però, seria analitzar precisament si és que el nacionalisme espanyol a Catalunya sí presenta un biaix etnicista com a fenomen sobrerrepresentat per la població nascuda fora o amb família fora de Catalunya, habitualment castellanoparlant i identificada amb Espanya més que amb Catalunya. Tesis com aquesta permetrien contestar amb evidència discursos polítics com els de la manera apropiada de celebrar la Diada Nacional de Catalunya o els de si Catalunya és o no és un sol poble, com recentment criticava Pedro Sánchez. Ahora, revelaria l'existència d'una potencial divisió sociopolítica a una Catalunya "terra d'acollida" sense les atribucions polítiques d'un Estat i amb una llengua catalana que ja no és la majoritària, en algunes estadístiques (Direcció General de Política Lingüística, 2019).

Amb això conclou la primera part del text, centrada principalment en discutir la demografia del nacionalisme espanyol. Pròximament, a la segona part, la discussió girarà entorn el discurs d'aquest espanyolisme i la identitat nacional, entre d'altres qüestions similars.

Bibliografia

- Barrington, L. W. (1997). "Nation" and "nationalism": The misuse of key concepts in political science. *PS: Political Science & Politics*, 30(4), 712-716.
- Birch, A. H. (1989). *Nationalism and national integration* (PDF).
- Borràs i Abelló, J. (2016). *Desmuntant Societat Civil Catalana*. Barcelona, Catalunya: Edicions Saldonar.
- Bourdieu, P. (1994). La pràctica de la sociologia reflexiva. A *Per una sociologia reflexiva* (p. 189-229). Barcelona, Catalunya: Herder.
- Capdevila Muntadas, A. (2016). *El perfil sociodemogràfic, ideològic i polític dels electors dels grups parlamentaris catalans. 2015* (Col·lecció Apunts) (PDF).
- Capdevila Muntadas, A. (2018). *El perfil sociodemogràfic, ideològic i polític dels electors dels grups parlamentaris catalans. 2017* (Col·lecció Apunts) (PDF).
- Direcció General de Política Lingüística. (2019). *Els usos lingüístics de la població de Catalunya. Resultats de l'Enquesta d'usos lingüístics de la població. 2018* (PDF).
- Freedon, M. (1998). Is nationalism a distinct ideology?. *Political studies*, 46(4), 748-765.
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Ithaca, Estats Units d'Amèrica: Cornell University Press.
- Guinjoan, M. i Rodon, T. (2018, 23 de gener). Radiografia del (nou) votant de Ciutadans. *Crític*.
- Hierro Hernández, M. J. (2012). *Change in National Identification. A study of the Catalan case* [tesi doctoral] (PDF).
- Hogan, P. C. (2009). *Understanding nationalism: On narrative, cognitive science, and identity*.

Columbus, Estats Units d'Amèrica: The Ohio State University Press.

Medina, L. (2015). Les eleccions al Parlament de Catalunya del 27S. Polarització en clau identitària i divisió de l'electorat. *Quaderns de l'ICPS*, (11), 1-11.

- Medina, L., Luque, M. i Rifà, R. (2009). *Les identitats catalana i espanyola a Catalunya (1991-2008)*. Barcelona, Catalunya: Institut de Ciències Polítiques i Socials (PDF).

- Rovira i Martínez, M. (2008). La llengua com a variable d'identitat. *Llengua i ús: revista tècnica de política lingüística*, (42), 72-78.

- Rovira i Martínez, M. i Solà i Ferrer, J. (2008). Símbols banals? De la insostenible lleugeresa a l'anàlisi pràctica de la identitat. *Eines per a l'esquerra nacional*, (6), 27-44.

- Saurí Saula, E. (2015). *Incorporacions lingüístiques. Una aproximació a les apropiacions lingüístiques dels immigrants dels anys cinquanta i seixanta i dels seus fills i filles* [tesi doctoral].

- Valles Martínez, Miguel S. (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid, España: Síntesis.

- Vergés-Gifra, J. (coord.), Serrano Balaguer, I. i Serra i Serra, M. (2019). *Un biaix etnicista en la política catalana? L'efecte desigual del "procés"*. Girona, Catalunya: Càtedra Ferrater Mora de Pensament Contemporani de la Universitat de Girona (PDF).

- Vinton, R. (2017). *La gran teranyina. Els secrets del poder a Catalunya*. Barcelona, Catalunya: Edicions del Periscopi.